

Kitelepítés, lakosságcsere és a holokauszt egyes összefüggései

Vannak, akik számára a holokauszt és más történelmi események összehasonlítása önmagában is blaszfémianak tűnik. Heller Ágnes szerint

...a holokauszt maga az abszolút értelmetlenség... A holokausztot nem lehet sem megmagyarázni, sem megérteni. Nem volt célja: nem volt sem szabad cselekvés, sem a kauzalitás láncának eseménye. Visszatekintve sem lehetett integrálni a történelembe.¹

Az ilyen és effajta vélekedésekkel nem csupán az a baj, hogy egyfajta holokauszt-teológiának vetik meg az alapjait. Sokkal súlyosabb, hogy a holokauszt teologizálásával eseménytörténetét és folyamatát is meghamisítják. Talán meglepően hangzik, de nehezen találunk olyan, a holokauszttal összevethető történelmi eseményt, amelyről annyi forrás maradt volna fenn, mint az előbbiről. Már a források felületes ismerete is cáfolja, hogy a holokauszt esetében egyfajta „történelmen kívüli”, önmagában megmagyarázhatatlan eseményről lenne szó. A holokauszt tervezőinek fejében saját szempontjukból igenis racionális megfontolások alapján születtek meg a döntések. Dolgozatomban ezeknek a megfontolásoknak néhány összefüggésére szeretnék rámutatni.

Már most le kell azonban szögeznünk, hogy a holokauszt historizálása semmilyen mértékben nem jelentheti a bagatellizálását. Sokkal inkább fordított a helyzet. Amennyiben azt állítjuk, hogy a holokauszt egyedi és megismételhetetlen, akkor a jövőbeni prevenció szükségességét is tagadjuk, sőt, tagadjuk azt is, hogy „egyszerű”

¹ HELLER Ágnes, *Auschwitz és Gulág*, Budapest, Múlt és Jövő, 2002, 27.

népirtások és deportálások hasonló mértékű tömeggyilkossághoz vezethetnek. Ruanda, Kosovo és Bosznia fényében ez a hozzáállás nem nevezhető másnak, mint felelőtlen-ségnek.

A holokauszt és a népességmozgatás összevetése számos szempontból indokolt. Összefüggéseit csak akkor vethetjük el, ha arra az álláspontra helyezkedünk, hogy a zsidók megsemmisítése a náciak részéről eleve eldöntött tény volt, az eliminatorikus antiszemitizmusnak semmilyen alternatívája nem létezett. Az ilyen és a hasonló vélekedések sajnos nem egyediek, de ez nem változtat azon a tényen, hogy a források az effajta sarlatánságokat teljes mértékben cáfolják.

A zsidók eltávolításának ötlete már a XIX. században számos országban felmerült. Angol, holland, német, francia és lengyel politikusok is foglalkoztak különféle kitelepítési tervekkel, amelyek elsősorban Madagaszkár felé irányultak. Minden ország megpróbálkozott a szomszédokhoz történő kiutasítással is, ami azt eredményezte, hogy Európa legtöbb állama elzárkózott a hontalan zsidók befogadásától.

A náci vezetés elvi lehetőségként már 1934 májusában foglalkozott a madagaszkári kitelepítés gondolatával. Franciaország aktív közreműködése nélkül azonban a terv nem volt megvalósítható, ezért első lépésként a zsidók egy helyre koncentrálását tartották szükségesnek. Erre Lengyelország területe tűnt megfelelőnek, annál is inkább, mivel számos terv létezett egy itt megalakítandó zsidó „rezervátum” létrehozására.

1939-től a zsidókérdés német részről a „németkérdéssel” és a „lengyelkérdéssel” is összekapcsolódott. A Molotov–Ribbentrop-paktum titkos jegyzőkönyveiben Németország és a Szovjetunió kölcsönösen vállalta a német és az ukrán népcsoport kicserélését. A népességmozgatás azonban csak egy irányban zajlott, mivel a szovjet érdekszférába szinte senki nem akart távozni, és ezt a Szovjetunió sem erőltette. A német tervek mintegy ötszázezer személy visszatelepítésével számoltak. Az ő elhelyezésük csak mások kárára történhetett, hiszen sem lakások, sem berendezési eszközök nem álltak rendelkezésre. A repatriált németek vagyoni kárpótlását kezdettől fogva a németországi zsidók vagyonából kívánták fedezni, mivel a Szovjetunió által fizetett kompenzációt hadianyag-vásárlásra fordították. A hazatelepítő akció fő szervezője Himmler és a Birodalmi Biztonsági Főhivatal (*Reichssicherheitshauptamt*), ezen belül Reinhard Heydrich és Adolf Eichmann volt: három olyan személy, akik később a zsidók deportálásában is kulcsszerepet játszottak.

A németek hazatelepítésével párhuzamosan folyt a Warthegau-vidék lengyel lakosságának kitelepítése is. E kitelepítésnek kettős célja volt. Egyrészt homogén német etnikai tömböt kívántak létrehozni, másrészt fel kívánták számolni a német közigazdászok által már régóta kárhóztatott „kontraproduktív túlnépesedés”-t. Gazdasági szempontból ugyanis sokkal többen laktak a térségben, mint amennyi embernek a mezőgazdaság állandó munkát kínált. A népszaporulat viszont nem tudott

másutt elhelyezkedni. A túlnépesedés miatt a földterület rendkívüli mértékben felaprózódott, a termelők nagy része áruját saját maga fogyasztotta el, adót nem fizetett. Német gazdasági szakemberek kiszámították, hogy a Warthegau-térség „népességi optimum”-ához képest mennyi a térség „feleslege”. Még ha egyetlen német telepest sem kívántak volna letelepíteni, náci szempontból akkor is milliós nagyságrendű volt a térség „népességfeleslege”. Ezt növelte az a tény, hogy a hazatelepített németeket is itt akarták elhelyezni. A telepéseknek kialakított gazdaságokat a „Német népcsoport megerősítése” program jegyében két-három lengyel parasztgazdaság összevonásával hozták létre, ezért a kitelepítendőek száma jóval meghaladta a betelepítendőkéit.

A náci ideológia szerint három csoport különösen csökkent társadalmi értéket képviselt: a szellemi fogyatékosok, a zsidók és a szláv nemzetiségűek. Az ő kárúkra próbálták meg tehát elhelyezni „saját” menekültjeiket.

Himmler 1939. október 30-án „biológiai, politikai és szociális” szempontok alapján elrendelte a Németországhoz visszacsatolt lengyel területek összes zsidó lakosságának, valamint a lengyel lakosság egy részének a kitelepítését. A deportálást elrendelő végrehajtási utasítás külön kiemelte, hogy lengyelek közül csak a jó lakásokkal rendelkezők távolítandók el. A gyakorlatban az utóbbi szempont fontosabbnak bizonyult a zsidótlanításnál is: legelőször a földtulajdonnal rendelkező lengyel parasztokat deportálták, mivel az áttelepített, mezőgazdasággal foglalkozó német telepésekkel őket tudták a leghamarabb pótolni.

A hazatelepített németek által keletkező „népességfelesleg” levezetésére német részről több megoldási kísérlet is felmerült. Ezzel összefüggött az a feladat is, hogy Himmler az elfoglalt területek „népi masszáját” (*Völkerbrei*), összesen 22 millió főt, rasszista szelekciónak kívánta alávetni. A németesítésre nem alkalmasakra szintén a deportálás várt volna, csakúgy, mint a zsidóságra. Míg a szláv elemet a főkormányzóságba, addig a zsidóságot „Afrikába vagy valamilyen gyarmatra” kívánta eltávolítani. Himmler ennek kapcsán kifejezetten negatív példaképére, a Szovjetunióra hivatkozott, amikor 1940 májusában Hitlernek írt memorandumában leszögezte, hogy „bármennyire szörnyű és tragikus is ez az egyes esetekben, ez a módszer mégis a legenyhébb és legjobb, hacsak nem akarjuk a népek fizikai megsemmisítésének bolszevista metódusát alkalmazni”.² Hitler május 25-én hozzájárult a memorandumban foglaltak megvalósításához, és a német sikereken fellelkesült Himmler vizsgál-

² Christopher R. BROWNING, *Judenmord. NS-Politik, Zwangsarbeit und das Verhalten der Täter*, Frankfurt a. M., Fischer, 2001, 26.

tatni kezdte a „Madagaszkár-terv” megvalósításának lehetőségét. A tervet Hans Frank főkormányzó is felkarolta, aki számára a zsidók megígért eltávolítása „koloszsális megkönnyebbülést” jelentett.³ Ezzel párhuzamosan a főkormányzóság területén ideiglenesen felfüggesztették a gettósításokat.

Azonban sokáig nem kristályosodott ki egységes álláspont, amint azt a német külügyi hivatal 1940. június 3-i feljegyzése is bizonyítja, amelyben a D III referatúra Ribbentroptól útmutatást kért a „zsidókérdéssel kapcsolatos német hadicél” kapcsán, és három lehetőséggel (lublini zsidórezervátum, Madagaszkár és Palesztina) kapcsolatosan állást is foglalt. Első lehetőségként az összes európai zsidó eltávolítását, másodikként a keleti és a nyugati zsidók szétválasztását javasolták.

A keleti zsidók, akik a zsidó értelmiség szaporodóképesebb és talmudbiztos utánpótlását képezik, túszként német kézben maradnak (Lublin?), hogy megbénítsák az amerikazsidókat. Nyugati zsidók ki (Madagaszkár?).

Az irat szerzője a palesztinai „zsidó nemzeti otthon” lehetőségét nem tartotta helyesnek – „második Róma veszélye!” –, és az érintett birodalmi hatóságok közötti szoros megbeszélések megkezdését, valamint a deportálás módozatának, költségeinek és a szóba jövő európai országokban élő deportálandók számának megállapítását javasolta.⁴ Erre azonban csak másfél évvel később, Wannsee-ben került sor. Reinhard Heydrich 1940. június 24-én azzal érvelt Ribbentropnak, hogy kivándorlattal nem oldható meg a zsidókérdés, mivel immár 3,5 millió zsidó került német fennhatóság alá. Külön problémát jelentett, hogy a zsidók ekkor már vagyontól megfosztva, a létminimum határán éltek, tehát semmiképp sem tudták volna finanszírozni saját kivándorlásukat. Heydrich a megoldást ekkor még a következőképp látta:

A zsidókra nincs szükségünk a Birodalomban. A biológiai megsemmisítés azonban nem méltó a német néphez mint kultúrnemzethez. Ezért a győzelem után kötelezni fogjuk a vesztes hatalmakat, hogy tengeri szállítóképességükkel a zsidókat Madagaszkárra vagy máshová szállítsák.⁵

³ *Uo.*, 29.

⁴ Institut für Zeitgeschichte, Eich 934.

⁵ Heydrich szavait idézi Götz ALY, „Endlösung”. *Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden*, Frankfurt a. M., Fischer, 1995, 11.

A Madagaszkár-projekt náci vezetők részéről már 1934-ben is felmerült, az eviani konferencia kudarca és a gyarmattartó államok teljes elzárkózása azonban kilátástalanná tette a megvalósítást. Franciaország összeomlása után gyökeresen megváltozott a helyzet. Utólag teljesen irreálisnak tűnik a terv, de ha meggondoljuk, hogy ekkor Líbiában és Addisz-Abeában a tengelyhatalmak csapatai állomásoztak, és német részről a Német Kelet-Afrika gyarmatbirodalom újjáélesztését tervezték, akkor érthető, miért foglalkoztatta ebben az időben a Külügyi Hivatalt és a Birodalmi Kancelláriát ismét ez a terv. Az olasz és a francia flotta segítségével elvileg nem tűnt lehetetlennek, hogy néhány év alatt ki lehessen szállítani kb. 3-4 millió személyt, hiszen hasonló létszámú népesség korábban az Amerikai Egyesült Államokba is be tudott vándorolni a XIX század utolsó éveiben.

A terv új távlatokat nyitott a német antiszemiták számára. Madagaszkár mérete elvileg lehetővé tette a teljes nyugat- és közép-európai zsidóság elhelyezését. Több szakértő pártoló véleménye és Hitler helyeslése hatására számos végrehajtási javaslat és emlékirat született, amelyeket 1940. augusztus 15-én Eichmann ügyosztálya foglalt össze. A terv kapcsán hangoztatott közgazdasági szempontok egy modern totális és szocialista ország kelléktárából valók. A szakértői anyagok szerzője jórészt Peter-Heinz Seraphim közgazdász-professzor, a kelet-európai zsidóság „szakértője” volt, aki az érdeklődők számára 1940 októberében nyíltan publikálta tanulmányát *A zsidókérdés a Főkormányzóságban mint népességprobléma* címmel. Ebben olyan szavak szerepeltek, mint „zsidótúlteleltetés”, „egészséges fejlődés”, „népességi tisztogatás”, „tehermentesítés”. Könyvével Seraphim voltaképpen összefoglalta a sajtóban és a különféle hivatalokban már hónapok óta nyilvánosan folyó népességmozgatási alapelveket.⁶ A madagaszkári kitelepítés terve annyira nyilvános volt, hogy például a varsói Gestapo vezetője 1940 júliusában közölte a zsidó tanács vezetőivel, hogy a háborúnak egy hónap múlva vége lesz, és a zsidók azt követően Madagaszkárra utazhatnak.⁷

A tervek szerint Madagaszkár az RSHA külön „állama” lett volna, formálisan a Német Birodalom mandátumaként. Stratégiaileg fontos pontjain a német haditengerészet és légierő bázisokat tartott volna fenn, a többi területen pedig német rend-

⁶ Tanulságos, ha ezeket a szövegeket összevetjük a kulákok, burzsoák és kártevők kitelepítését elrendelő szövegekkel.

⁷ Czerniakow-napló, 88; idézi Götz ALY–Susanne HEIM, *Vordenker der Vernichtung. Auschwitz und die deutschen Pläne für eine neue europäische Ordnung*, Hamburg, Hoffmann und Campe, 1991, 145.

őr-helytartó ellenőrizte volna a zsidó „önkormányzatot”.⁸ A teljesen előkészítetlen területen a katasztrofális egészségügyi viszonyok és a vízhiány miatt az akció feltételezhetően milliók pusztulásával járt volna. Csakhamar kiderült azonban, hogy Anglia legyőzése nélkül lehetetlen végrehajtani a madagaszkári kitelepítést. Nem lehetett számítani a francia flottára sem, amelyet legénysége Toulonban elsüllyesztett. A Hitler által előidézett és népességpolitikusai javaslatára radikalizált népességmozgatás viszont egyre nagyobb német, lengyel és zsidó tömegeket mozdított ki eredeti lakhelyükről. Az áttelepített németek közül 256 257 fő még 1941. április 1-jén is barakk-táborokban élt, a „népességfelesleg”, azaz az otthonukból elűldözött lengyelek és zsidók pedig mind a főkormányzóságban zsúfolódtak össze. Az 1941 májusáig kitelepíteni tervezett 250 ezer lengyel lakosból csupán 25 ezret sikerült a tervezett határidőre deportálni, és a további 520 ezer lengyel és 60 ezer zsidó deportálása hely és infrastruktúra hiányában teljesen lehetetlennek tűnt. A Wehrmacht és Hans Frank lengyelországi „főkormányzó” egyaránt tiltakozott a deportálások ellen, mert a katonai felvonulást és a lengyel területek gazdasági működését súlyosan veszélyeztették az ide irányított, vagyonuktól és munkaeszközeiktől megfosztott és zömmel munkaképtelen zsidó deportáltak. Legkésőbb ekkor kezdett körvonalazódni az újabb kitelepítési cél. Titoktartási szempontokból „noch zu bestimmende Territorium” névvel látták el az új célállomást, amely valójában a Szovjetunió, azon belül is három terület: a Pripjaty-mocsarak, a Jeges-tenger és Szibéria volt. Míg a Madagaszkár-terv esetén a zsidóság pusztulása az áttelepítésnek nem célja, hanem „csak” kísérőjelensége lett volna, ezek a tervek már egyértelműen a zsidóság létszámának biológiai csökkentését tűzték ki célul.⁹ A sajtóban és a külügyi érintkezésben azonban továbbra is a madagaszkári kitelepítés maradt a hivatalos német álláspont.

Bár a magyar külpolitikától az aktívan végrehajtott tömeggyilkosság ötlete távol állt, a kitelepítési hajlandóság és a kitelepítettek sorsával szembeni tökéletes közömbösség a németekre is radikalizálóan hatott.

A népességmozgatás modern gondolata Magyarországon is olyanokban merülhetett fel, akik a történelmi jog helyett csak az etnikaira helyezték a hangsúlyt: közéjük tartozott például Hóman Bálint kultuszminiszter, aki 1940-ben magyar–szlovák

⁸ Aufzeichnung des Legationssekretärs im Auswärtigen Amt, Franz Rademacher über den Madagaskar-Plan 3. 7. 1940, in Peter LONGERICH, *Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung*, München–Zürich, Piper, 1999, 58.

⁹ Fenti gondolatmenetemben ALY–HEIM *Vordenker der Vernichtung* című, idézett monográfiájára támaszkodtam.

lakosságcserét javasolt a magyar–szlovák viszony végleges rendezése érdekében. Más országok, illetve a német népcsoport esetében, ahol nem állt fenn a viszonyosság problémája, már a magyar konzervatív elit is megoldásnak tartotta a kitelepítést: Horthy Miklós 1934-ben Piłsudskinak írt levelében például már-már lelkesedve írt a török–görög népességcséről mint alkalmazható példáról.¹⁰ 1939 után Hóman a németek országon belüli összetelepítését mindenképp szükségesnek tartotta, mivel a sváb lakosoknak a vegyes falvakban megfigyelhető disszimilációját veszélyesnek ítélte.¹¹

Horthy rendkívül pozitívan áll a németek kitelepítéséhez. „Kitűnő gondolat”-nak nevezte Hitler 1939. október 6-i beszédét, amelyben általánosságban a külföldön élő németység hazatelepítését említette, és 1939. november 3-án Hitlerhez írt levelében leszögezte, hogy valamennyi kisebbségre alkalmazni kellene ezt a módszert. Külön kiemelte, milyen nyereség volna Németországnak, ha megkaphatná a „mi derék svábjaink”-at, „akiket mi mindig nagyon szerettünk, bizonyára a legjobb gazdák és mezőgazdasági dolgozók valamennyi repatriálásra tekintetbe jövő közül”.¹² A névmagyarosítás kérdésében is egy kalap alá vette a svábokat és a zsidókat, mondván, kifejezetten káros, hogy ez akadályozza a „fajnemesítést”.

A kitelepítések támogatóinak biztatást adott Hitler Sztójaynak tett 1940. szeptemberi kijelentése, amely szerint sor kerül majd egymillió német visszatelepítésére a Kárpát-medencéből.¹³ Erről a kijelentésről a magyar politikusok széles köre tudott. Kállay például azzal érvelt Ribbentrop előtt, aki a Volksbund jogainak bővítését követelte, hogy erre azért sincs szükség, mert a helyzet „úgyis csak átmeneti jellegű”. Kállay a német nemzetiséggel kapcsolatos követeléseket rendre azzal hátrította el, hogy a magyarországi németek így is arányszámukat meghaladó mértékben vannak jelen a politikai és gazdasági életben.¹⁴

¹⁰ *Horthy Miklós titkos iratai*, szerk. SZINAI Miklós–SZÜCS László, Budapest, Kossuth, 41972, 145.

¹¹ BFL, Nb 293/1946 Szálasi-per, 7444, 7508.

¹² Horthy levele Hitlerhez, 1939. november 3., in *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944*, szerk. JUHÁSZ Gyula–PAMLÉNYI Ervin–RÁNKI György–TILKOVSKY Loránt, Budapest, Kossuth, 1968, 458.

¹³ Hewel követségi tanácsos feljegyzése Hitler és Sztójay beszélgetéséről, in *A Wilhelmstrasse és Magyarország, i. m.*, 528.

¹⁴ KÁLLAY Miklós, *Magyarország miniszterelnöke voltam*, I, Budapest, Európa, 1991, 121. A kitelepítés ügyét Kállay feltehetően csak ríposznak szánta.

A zsidók és svábok kitelepítésének egyik lelkes szorgalmazója Teleki Pál volt. Az általa létrehozott Nemzetpolitikai Szolgálat a sváb falvakban impresszum nélküli röpcédulákat terjesztett a tervezett kitelepítésről.¹⁵ A reálisabban gondolkodó szakemberek azonban elvetették a kitelepítés ötletét. Siposs Sándor, a kisebbségi iskolaügyekkel foglalkozó hivatalnok, 1942-ben a *Láthatár* című folyóiratban „Magyarország és a nemzetiségek” című cikkében kitért a nemzetiségi „kérdés” megoldásának módjaira: „Az asszimiláció mellett a nemzetiségi kérdés másik, egészen újszerű megoldásának látszik a lakosságcsere, illetve esetünkben a kitelepítés.”¹⁶ Ez azonban csak bilaterális egyezményrel lett volna megoldható, és nagy problémát jelentett volna az a tény, hogy a svábok zöme nem akart kitelepülni. Siposs azt is felismerte, hogy a magyar állam vélhetően nem lesz képes arra, hogy a kitelepítendő lakosság vagyonáért kártérítést fizessen, így a kitelepítés ötletét elvetette, de utalt arra, hogy a magyar közvélemény ebben a kérdésben erősen megosztott:

A... gazdasági szempontot annál inkább nagyjelentőségűnek kell tartanunk, mert nemzetiségi vidékeinken azt tapasztalhatjuk, hogy ezeknek a területeknek a magyarjai közül sokan a nemzetiségi kérdés megoldását elsősorban a kitelepítésben szeretnék látni.¹⁷

Horthy 1943 tavaszán Klessheimben komoly szemrehányásokat kapott, mert nem egyezett bele a zsidók kitelepítésébe. Sajátos módon az egészről azt a következtetést vonta le, hogy a németek kitelepítése aktuálisabb, mint valaha: erre utal, hogy ezt az ötletét Kállayn keresztül a minisztertanácsban is bejelentette.¹⁸

Nemcsak a kormány, hanem az ellenzék is rokonszenvezett a kitelepítés ötletével. Peyer Károly a Szociáldemokrata Párt XXXIII. kongresszusán, 1942. december 13-án kijelentette: „Lesz egy olyan réteg, amellyel nem tudunk mást tenni, mint hogy kiszállítsuk őket az országból, mint ahogy ez Európában mindenütt másutt történik.”¹⁹ Az uszításhoz Varga Béla is csatlakozott: az „egy batyuval” formulát ő használta először nyilvánosság előtt a svábok ellen a parlamentben. 1942. november 11-én

¹⁵ Loránt TILKOVSKY, *Ungarn und die deutsche Volksgruppenpolitik 1938–1945*, Budapest, MTA, 1981, 220, 229.

¹⁶ SIPOSS Sándor, Magyarország és a nemzetiségek, *Láthatár*, 1942. július, 156.

¹⁷ *Uo.*, 157–159.

¹⁸ MOL K 27, 248. doboz, 1943. április 20., 80. pont.

¹⁹ Loránt TILKOVSKY, *Die Sozialdemokratische Partei und die Frage der deutschen Nationalität in Ungarn 1919–1945*, Budapest, Akadémiai, 1991, 113.

kifejtette, hogy aki nem alkalmazkodik „mindenben a magyar szellemiséghez”, az távozzon Magyarországról: „...az út, amelyen batyuval jöttek ebbe az országba, nyitva áll előttük, visszamehetnek azon ma is” – tette hozzá, egyértelműen a magyarországi németekre célozva.²⁰ Illyés Gyula 1945. április 22-én a *Szabad Szóban* arra hivatkozott, hogy már Hitler hatalomra jutása előtt(!) az elsők közé tartozott, akik felismerték, hogy a kérdés „gyökeres” rendezése csak a megállapodáson alapuló kitelepítés lehet, és azt is elárulta, hogy erről a témáról gyakran tárgyalt barátaival (a parasztpárt vezetőivel). Ezzel magyarázható, hogy 1945-ben a magyar politikai elit eleinte szinte egyhangúlag követelte a svábok kitelepítését, és az is, hogy miért írhatta a *Népszava* 1946. augusztus 23-án, hogy a Tolna megyei huszonkilenc sváb falu kitelepítési listája már „másfél éve”, azaz 1945 március–áprilisa óta készen van. Ha meggondoljuk, hogy 1945 márciusában a harcok még Tolna megye területén zajlottak, ez arra utal, hogy a kitelepítést szorgalmazók valójában folyamatosan foglalkoztak a tervezett intézkedés előkészítésével. A kitelepítésről folytatott vita is bizonyítja, hogy az 1945-ben meginduló német kitelepítési akció korántsem külső erők műve volt: előkészítéséhez a magyar politikusok és értelmiségiek jelentős mértékben hozzájárultak. Már-már tragikomikus, hogy Horthy Miklós 1945. május 19-én az angol királyhoz írt levelében leszögezte:

Leghőbb vágyunk lenne megszabadulni a német nemzetiségű magyar alattvalóktól, akik a leghálátlanabban viselkedtek. Ugyancsak magyarokra lehetne kicserélni a többi nemzetiséget. Erre sohasem lehetne találni jobb alkalmat...²¹

A kivándorolt magyar etnikum visszatelepítése már az Egységes Párt 1922. évi programjában is szerepelt, és a harmincas években több tanulmányíró is megihletett. Népi írók, jobb- és baloldali szerzők egyaránt fontosnak tartották, hogy a magyar népesség fogyását és az ország „faji”, azaz etnikai erejét növeljék. Szabados Mihály 1938-ban publikálta *Hozzuk haza az amerikai magyarokat* című dolgozatát. Első mondatával megállapította, hogy Magyarország a német és a szláv imperializmus ütközőpontján fekszik, ezért elengedhetetlen feladat a nép biológiai erejének növelése. Véleménye szerint az Amerikai Egyesült Államokban tomboló munkanélküliség miatt az ottani magyarok szívesen hazajönnének (1937 nyarán 5,5 millió, 1938 őszén 8 millió munkanélkülit tartottak nyilván). Ez az Egyesült Államok érdeke is, hiszen a magyarok távozásával munkahelyek szabadulnának fel. Mivel egy

²⁰ *Képviselőházi Napló, 1939–1944*, XV, 304. ülés, 220.

²¹ *Horthy Miklós – dokumentumok tükrében*, közléteszi H. HARASZTI Éva, Budapest, Balassi, 1993, 15.

„ínségmunkás”, azaz munkanélküli foglalkoztatása évi 700-750 dollárba kerül, az Egyesült Államok minden évben ennyit takaríthatna meg minden magyar visszavándoroltatásával. Szabados szerint ezért méltányos, ha az Egyesült Államok 700-750 dollárt visszavándorlási prémiumként osztana szét a kivándorló személyek között. Esetleg Magyarország hitelezhetné e költségek egyharmadát.²²

1938-tól kezdve a bécsi döntések folyományaképp új helyzet alakult ki. Magyarországhoz egyre nagyobb nemzetiségi csoportok kerültek vissza, magyarok százezrei viszont továbbra is idegen, elsősorban román uralom alatt maradtak. A szomszédos országokból történő áttelepítés azonban hivatalosan csak ritkán merült fel,²³ mivel a magyar politikai elit jelentős része további revízióban reménykedett, és nem adta fel asszimilációs reményeit sem. Teleki véleménye is az volt, hogy „bárhonnan szívesen látunk visszatérő magyarokat, de csak olyan területekről, ahol a magyarság nem hosszú évszázadok óta él *saját földjén, mert a gyökereket nem helyes kitepni*”.²⁴ Másrészt, elsősorban román–magyar viszonylatban, a magyar területen élő románok relatíve nagy száma (a Magyarországhoz került, mintegy egymillió románnal szemben Dél-Erdélyben csak 400 ezer magyar maradt) sem tette volna lehetővé a kölcsönös lakosságcserevel történő megnyugtató rendezést. A magyar politikusok jelentős része változatlanul hitt a nemzetiségek erőszakos asszimilációjának lehetőségében. Hóman Bálint ebből a szempontból realistább és konzekvensebb is volt: egyrészt leszögezte, hogy az asszimilálás lehetetlen, másrészt utalt arra, hogy egyaránt veszélyesnek tartja a zsidók és a nemzetiségek disszimilációs erejét. Ezért szükségesnek látta a rutén, a román és a szerb nemzetiség kitelepítési programjának felvázolását. Konkrét tervet azonban nem készített.²⁵

²² SZABADOS Mihály, *Hozzuk haza az amerikai magyarokat*, Budapest, 1938, Magyar Élet Kiadványai, I.

²³ Az ötlet egy ritka példája *A Magyar Élet Pártértéstitője* című kiadványban is megtalálható. 1940. augusztus 15-én „Több magyart a gátra” címmel dr. MÁTHÉ Ferenc pártvezető írt egy cikket, melynek vezérgondolata, hogy „minden arra kész magyart vissza kell telepíteni az eljövendő új határok közé”. A *Magyar Szemle* 1940. szeptemberi számában viszont MORAVEK Endre ismertette a török–görög, bolgár–török, román–török lakosságcsereké lefolyását, valamint a német „Heim ins Reich” mozgalmat, és arra a következtetésre jutott, hogy Magyarország a leghelyesebben teszi, ha tartózkodóan viseltetik a lakosságcsere ötletével szemben.

²⁴ A csángó kérdés, *Magyar Szemle*, 1941. április, 174: idézi Telekinek a képviselőházban 1940. december 3-án mondott szavait. Teleki indoklása álságosnak tűnik, ha meggondoljuk, hogy zsidók esetében a „gyökerek kitepése” nem okozott volna számára problémát.

²⁵ BFL Nb 293/1946, Szálasi-per, Hóman Bálint naplója, 7508, 7511.

A Werth Henrik vezette honvédvezérkar volt az, amely a zsidóság kitelepítése mellett, saját katonai erejét messze túlbecsülve, állandóan a nemzetiségek kiűzését szorgalmazta, és ezzel nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy az efféle ötletek tömeges népszerűsége tegyenek szert. Teleki Horthyhoz írt levelében is utalt erre: „az itteni magyarok... a mind kiirtjuk, kikergetjük ideológiájában... élnek.”²⁶ Hogy ez a szemlélet mennyire elterjedt, azt bizonyítja Werth Henrik három, Bárdossyhoz intézett előterjesztése is. Ezekben azzal indokolta a nagyobb háborús szerepvállalás szükségességét, hogy így az ország lehetőséget kaphat szláv, román és zsidó lakosságának, azaz csaknem nyolcmillió embernek a kitelepítésére. Werth nyilván ismerte a hasonló etnikai tisztogatást elrendelő német terveket, s ezekre hivatkozott is legutolsó emlékiratában. A kitelepítéssel beteljesülne a nagy álom: „a Kárpát-Medence kizárólag a magyarság élettere volna, amit a magyar faj töltene ki” – írta a vezérkar főnöke. Ha meggondoljuk, Werth terve az ország méreteihez képest jóval nagyobb feladatok elé állította volna az országot, mint a nyolcvanmilliós Németország „Generalplan Ost”-terve, amely húsz év alatt harmincmillió ember letelepítését tűzte ki célul.²⁷

Hogy az etnicista-rasszista politika áldozatai korántsem csak a zsidók voltak, azt bizonyítja Werthnek 1941-ben az erdélyi részek visszacsatolásáról készített zárójelentése is. Ebben felvetette, hogy a katonai közigazgatás megszűntével véglegesen szabályozni kellene a „nemkívánatos elemek (zsidók, cigányok) beszivárgásának meggátlását”.²⁸

A magyar vezérkari főnök mellett civilek is dédelgettek magukban hasonló, sőt még ennél is utópisztikusabb elképzeléseket: Vida Péter a *Kárpátmedence* című lap 1941. szeptemberi számában a nemzetiségek kitelepítését összekötötte „IV. Béla király régi álmának megvalósításá”-val, azaz az uráli őshazában élő nyelvrokonok hazatelepítésével. Baráth Tibor kolozsvári egyetemi tanár 1943-ban publikált műve szerint a nem magyar nemzetiségűeket az orosz sztyeppékre kell kitelepíteni.²⁹

²⁶ *Horthy Miklós titkos iratai, i. m.*, 238.

²⁷ *Uo.*, 301–308. Werth memorandumai nem maradtak fenn, tartalmukat Bárdossy Horthyhoz intézett leveléből ismerjük. Bárdossy az idézett memorandum után elérte Werth leváltását. A „Generalplan Ost” a Birodalmi Biztonsági Főhivatalban 1941 első felében keletkezett.

²⁸ [WERTH Henrik] Magyar Királyi Honvéd Vezérkar Főnöke, *Tájékoztató a katonai közigazgatás működéséről a felszabadult keleti és erdélyi részeken. Szigorúan titkos*, Budapest, Stádium, 1941, 37.

²⁹ BARÁTH Tibor, *Az országépítés filozófiája a Kárpát-Medencében*, Kolozsvár, Nagy Nyomda, 1943, 214.

Ezekből az elképzelésekből semmi sem vált valóra. A Délvidék volt az egyetlen olyan terület, ahol etnikai tisztogatás esetén sem kellett retorzióktól tartani. A magyar hadvezetés Jugoszlávia szétesése után kihasználta a helyzetet, hogy újrendezze a térség etnikai viszonyait. Erre annál is inkább szüksége volt, mivel már megszületett a megállapodás a román kormánnyal a bukovinai székelyek hazatelepítéséről. A magyar kormány számára kezdettől fogva nyilvánvaló volt, hogy ezek az emberek csak mások kárára helyezhetők el, mivel a házépítéshez szükséges pénzösszeg nem állt rendelkezésre, és egyébként is lehetetlen lett volna az áttelepülőket új otthonaik felépüléséig táborokban tartani. Azt a tervet, amely szerint az áttelepülőket a Székelyföld és a Szilágyság között, a Szamos völgyében kellene letelepíteni, hogy ezzel létrejöjjön a magyar etnikum összefüggő kapcsolata, el kellett vetni, mivel nemcsak a szükséges anyagiak hiányoztak, de hely sem volt, hiszen a románok kitelepítése sem volt lehetséges.

Jugoszlávia összeomlása azonban új távlatokat nyitott. Számítani lehetett arra, hogy a Délvidékre betelepített szerbek kitelepíthetők lesznek: az áttelepítésbe ezért belekalkulálták, hogy „helycsinálás végett” előzetesen legalább ugyanannyi szerbet el kell üldözni a Délvidékről. A legcélravezetőbb az a módszer volt, hogy a dobrovoljácokat csak egy nappal a betelepítés előtt deportálták házaikból, mert így mindent sértetlen állapotban lehetett átadni a betelepülőknél. Kállay utalt is rá, hogy míg a Földművelési Minisztérium birtoktelepítési osztályának minden egyes földigénylővel külön kellett foglalkoznia, addig a bukovinai székelyeket már kész házakba költöztethették be.³⁰ Hozzá kell tennünk: a hazatelepített székelyek nem tudhatták, hogy a magyar állam (vissza)rabolt vagyonból fogja kárpótolni őket, és azt különösen nem sejtették, hogy 1945 után ezt még egyszer megismétli.

1919 óta a jugoszláv uralom alatt a Bácskában 6912, Baranyában pedig 235 szerb dobrovoljác család telepedett le, zömmel magyaroktól elvett birtokokon. Bajor vezérőrnagy 1941. április 25-én falragaszokat függesztett ki, amelyekben elrendelte, hogy minden szerb, montenegrói, zsidó és cigány lakosnak, aki 1918. október 31-e után települt le, azonnal el kell hagynia a területet. Figyelemre méltó, hogy ez a rendelet három nappal megelőzte a magyar kormány ugyanezen döntését. Bajor intézkedése nem értelmezhető a korábban elkövetett igazságtalanságok pusztá kiigazításaként, hiszen a zsidók és a cigányok nem tartoztak a szerb állam által kedvelt népcsoportok közé. Deportálási terveit a németek fékeztek le, akik nyomására a falragaszt is el kellett távolítani. Német részről ugyanis mindenképpen el akarták kerülni, hogy a feszült szerbiai belpolitikai helyzetet tovább élje a magyarok által

³⁰ Kállay levele Horthyhoz, in *Horthy Miklós titkos iratai, i. m.*, 358.

elűztek sorsa (ebben az időben éppen elég gondot jelentett a Horvátországból elűzött szerbek elhelyezése). A 2. német hadsereg-parancsnoksághoz kirendelt magyar összekötő tiszt május 2-án közölte a magyar kormány április 28-i döntését 150 000 szerb áttelepítéséről (vagyontárgyak nélkül, háromnapos hideg étellel),³¹ arra hivatkozva, hogy ezeket az embereket 1918. december 31-e után telepítették le. A kitelepítendőek száma tehát egyáltalán nem állt arányban a korábban betelepítettekével – minden jel szerint a magyar kormányzat a Délvidék majdnem teljes(!) szerb lakosságát ki akarta telepíteni, mivel a népszámlálási adatok szerint összesen 164 000 szerb élt a területen, és legfeljebb tíz százalékuk költözött ide 1920 után. Vörnle János külügyminiszter-helyettes azt is felhozta Erdmannsdorf budapesti német követnek, hogy a szerbek korábban csak a magyarok „kiszípolyozásával” foglalkoztak, és ezért nem lehet velük „együtt élni”.³² A német diplomácia azonnal tiltakozott. Ennek ellenére a magyar hadsereg május 18-ig mintegy 7500 személyt dobott át a határon. 1941-ben körülbelül 25-30 000 szerbnek kellett elhagynia a Délvidéket.³³ 1941. június 3-án Benzler követségi tanácsostól Sztójay további 12 000 ember deportálására kért engedélyt. Benzler azonban arra hivatkozott, hogy csak olyan százalékban telepíthetők ki szerbek a Délvidékről, mint Szlovéniából vagy Horvátországból, ami az összlakosság maximum tíz százalékát jelenti. Ezzel szemben magyar részről már húsz százalékot telepítettek ki. Benzler adata némileg túlzott volt, mivel a magyar vezérkar főnöke szerint júniusig 15 000 személyt toloncoltak ki és további 11 375 személyt internáltak (rájuk részben szintén kitoloncolás várt). Miután a deportálás lehetősége megszűnt, több száz embert, elsősorban dobrovoljácokat és családtagjait, Sárvárra internáltak. A honvédség azonban nem adta fel kitelepítési terveit: László Dezső, a vezérkari főnök helyettese kérte a külügyminisztert, hogy mivel Horvátország megállapodott a németekkel 200 000 boszniai szerb kitelepítéséről, ezért Magyarországnak is hasonló megállapodást kellene kötnie a bácskai szerbek

³¹ *Horthy-Magyarország részvétele Jugoszlávia megtámadásában és szétzúzásában. Dokumentumgyűjtemény Jugoszlávia népeinek felszabadító háborúja történetéhez*, főszerk. LIPTAI Ervin–FABIJAN TRGO, Budapest, Zrínyi, 1986, 93; *A Wilhelmstrasse és Magyarország, i. m.*, 581.

³² *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához, V. Magyarország külpolitikája a nyugati hadjárattól a Szovjetunió megtámadásáig 1940–1941*, összeáll. JUHÁSZ Gyula, Budapest, Akadémiai, 1982, 1118. Vörnle jelentése: 1941. május 17.

³³ Ezt a számot valószínűsíti az is, hogy 14 620 telepes betelepítése után a magyar hatóságok további 10 108 személynek tudtak volna elhelyezési lehetőséget biztosítani. GOMBOS György, *A bukovinai székelyek hazatelepítése: Újabb tennivalók*, Budapest, 1942, 23, Magyar Külügyi Társaság Külügyi Könyvtár, 5.

„hazatelepítéséről”.³⁴ A Délvidéken 192 ezer hold került állami kezelésbe, ebből 53 ezer hold a székelyeknek jutott, a maradékból 23 ezer holdat földigénylőknek osztottak ki.³⁵

A magyar diplomácia titkos vágyairól tanúskodik a zágrábi magyar követ titkos jelentése is. Ebben a bunyevácok áttelepítésére tett javaslatot:

...elképzelhetetlen, hogy akadna még egy olyan horvát kormány a történelem során, amely kész volna befogadni a bácskai horvát bunyevácokat. A magyar kormány, amely végrehajthatja ezt a nagystíű kitelepítési akciót, magának ezzel évszázadokra szóló emlékművet állít, és örök szolgálatot tesz vele a magyar faj számára.³⁶

A követ cserébe a Muraköz – e „faji szempontból egyébként is elveszett terület” – átengedését javasolta. Június 11-én ez az ajánlat meg is érkezett a zágrábi Külügyminisztériumba, ott azonban elutasították az ötletet, ami miatt Magyarország és Horvátország között a háború végéig nem sikerült megkötni a határra vonatkozó egyezményt. Csupán a boszniai magyar szórványok hazatelepítésére került sor: államközi megállapodás alapján 1552 magyar költözött át 1942 folyamán a Bácskába.

Nemcsak a vezérkar, hanem a csapatparancsnokok is részt vettek az etnikai tisztogatásban. 1941. augusztus 27-én Dálnoki Veress Lajos, a 2. lovasdandár parancsnoka a következő jelentést tette a vezérkari főnöknek:

Jelentem, hogy a katonai közigazgatás megszüntével az egész Délvidéken... zsidók, dobrovójácok és nemzetellenes elemek visszaözönlése kapcsán, naponta súlyosabbá válik a helyzet... ha az említett rendszabályok [kényszermunka és megtorló intézkedések – U. K.] nem kerülnek végrehajtásra, úgy a bevonulás után a Délvidéken végrehajtott tisztogatási munka teljesen kárbavész, sőt, rövid időn belül több zsidó és gyanús elem fog beszivárogni a déli határokon át, mint amennyi a jugoszláv uralom alatt itt élt, és mint amennyit a magyar állam a keleti határokon át kitelepíteni képes.³⁷

³⁴ *Horthy-Magyarország részvétele Jugoszlávia megtámadásában és szétzúzásában, i. m.*, 132.

³⁵ *A bukovinai székelyek hazatelepítése, i. m.*, 13.

³⁶ *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához, i. m.*, 1150, 1151. Ugyanerre utalt Erdmannsdorf követ jelentésében 1941. július 9-én: *A Wilhelmstrasse és Magyarország, i. m.*, 600.

³⁷ *Fegyvertelenül álltak az aknamezőkön. Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon*, szerk. KARSAI Elek, I–II, Budapest, MIOK, 1962, 369–371.

Figyelemre méltó Veress indoklása, amely szerint azért kell védekezni a zsidóság tömeges visszavándorlása ellen, mert különben több zsidó áramlik be az országba, „mint amennyit a magyar állam a keleti határokon át kitelepíteni képes”. Nem tudhatta, hogy a Magyarországról később Kamenyec-Podolszkijba toloncolt zsidókra a megsemmisítés vár: azt azonban tudhatta, hogy Szerbiában és keleten a zsidóság fizikai megsemmisítése már javában folyik, és a zsidók ez elől menekültek Magyarországra.

A kitelepítés, illetve a lakosságcsere népszerűségéről árulkodik Kállay Horthyhoz írt, 1943. február 26-i levele is, amelyben, mintegy elszólásként, a következő fejtegetés olvasható:

Az erdélyi földreformrendelettel is foglalkozni fogok, de előre jelenthetem, hogy ennek olyan egyszerű elintézése, hogy a magyar nagybirtokba betelepített oláhokat onnét egyszerűen kidobjuk és magyaroknak adjuk, általánosságban, sajnos, nem vihető keresztül... teljesen apolitikus lenne most megcsinálni, míg a nagy kérdések véglegesen eldöntve nincsenek. Ha a mi totális győzelmünkkel végződik ez a háború, és Magyarország azt teheti Erdélyben, amit akar, akkor úgy intézi el ezeket a kérdéseket, ahogyan akarja. Ha pedig nem így végződik, akkor akármit csinálunk, az nem lenne végérvényes, legfeljebb egy reakciót válthatna ki, ha másutt nem, akkor a béketárgyalási asztalnál, ahol igen fontos kérdőpont lesz és beható vizsgálat tárgyát fogja képezni, hogy melyik ország hogy bánik nemzetiségeivel.³⁸

1942-ben jelent meg Gombos György tollából a Magyar Külügyi Társaság könyvsorozatának 5. kötete *A bukovinai székelyek hazatelepítése: újabb tennivalók* címmel. Különleges jelentőségét az adja, hogy a megjelenés helyéből következően a mű felfogása minden bizonnyal egyezett a kormány álláspontjával. Gombos művében először kitért arra, hogy a „liberalizmusban elalélt magyar fajiség erősítése” fontos feladat, és Kovács Alajosra hivatkozott, aki kimutatta, hogy a szomszédos országok születési arányszámai jóval magasabbak a magyarországi adatoknál. Ezután, mintegy bevezető jelleggel, ismertette a bukovinai székelyek áttelepítését, majd táblázatot közölt a határokon túl élő magyarság számáról. Gombos, a szomszédos államok magyarságát leszámítva, 1 116 000 magyart mutatott ki külföldön. „Sok vér idegenben és oly sok nemzetiség és nemkívánatos elem itthon” – folytatta gondolatmenetét azzal, hogy már most fel kell készülni „a háború utáni válság” következtében visszatérni kívánó amerikai magyarok hazahozatalára. A lényeg ezután következett:

³⁸ *Horthy Miklós titkos iratai, i. m., 358.*

Tudnunk kell már most azt, hogy hány kitelepítendő, törvényileg korlátozott jogokkal rendelkező zsidó pontosan mennyi és milyen oly gazdasági területet tart név szerint és cím szerint megszállva, amely állás vagy munkahely a bekövetkező és mindenképp kívánatos Európa-ellenesek kitelepítési akciója során, jóformán egyik hónapról a másikra megüresedik... A mesterségesen is segített kivándorlást most azoknak és leszármazottaiknak mesterséges (valójában természetes) kivándoroltatása kövesse, akik a múlt század második fele óta beszivárogtak a világ minden tájára kutasított magyarság helyére... A hazatelepítés kézenfekvő megkönnyítéséhez szükséges előkészítő munkát hazai és lehetőleg külföldi vonatkozásban is, kizárólag egy állami szerv hatáskörébe utalva, már most el kell végezni... Vannak kérdések, ...melyeket csak a nagy világtrendeződés folyamataival együtt lehet megoldani.³⁹

Igazságtalanság volna Gombost és társait azzal vádolni, hogy egyetértettek a zsidóság legyilkolásával. Sokkal inkább arról van szó, hogy nem érdekelte őket a kitelepítettek sorsa, nem érezték magukat felelősnek értük. Az a környezet, ahol az állami végrehajtók jelentős része érzéketlen, a radikális és erkölcsi megfontolásoktól mentes döntéshozók malmára hajtja a vizet. Megtévesztő, hogy a kitelepítési akciók jelentős része nem vezetett tömeggyilkossághoz. Erkölcsi aggályok feltételezése helyett célszerűbb annak vizsgálata, hogy az egyes esetekben milyen intézkedés tűnt praktikusabbnak a végrehajtók számára.

³⁹ *A bukovinai székelyek hazatelepítése, i. m., 31, 32.*